

811.512.122(063)

Қ 17
К

**Профессор Байынқол Қалиұлы Қалиевтің
80 жылдығына арналған
«Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері» атты
халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
материалдары**

25 қаңтар, 2019 жыл, Алматы

* * *

Материалы

**Международной научно-практической конференции
«Актуальные проблемы казахского языкознания»,
посвященной 80-летию профессора
Байынкул Калиевича Калиева,**

25 января, 2019 год, Алматы

* * *

Proceedings of

**International scientific practical conference
“Topical problems of Kazakh linguistics”, dedicated
to the 80th anniversary of the professor
Baiynkul Kalievich Kaliyev,**

25th January, 2019, Almaty

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті

Профессор Байынқол Қалиұлы Қалиевтің 80 жылдығына арналған
«Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері» атты
халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
материалдары

25 қаңтар, 2019 жыл, Алматы

Материалы

Международной научно-практической конференции
«Актуальные проблемы казахского языкознания»,
посвященной 80-летию профессора Байынкул Калиевича Калиева,
25 января, 2019 год, Алматы

Proceedings of
International scientific practical conference
“Topical problems of Kazakh linguistics”,
dedicated to the 80th anniversary of the professor Baiynkul Kalievich Kaliyev,
25th January, 2019, Almaty

ӘӨЖ 811.512.122
КБЖ 81.2 Қаз-3
Қ 17

*Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ-нің Ғылыми Кеңесі ұсынған
(№ 7 хаттама, 14 қаңтар 2019 ж.)*

Бас редактор

Құнанбаева С.С. – Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ ректоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі

Редакция алқасы:

Чакликова А.Т. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ оқу ісі жөніндегі проректоры; **Саханова А.Н.** – экономика ғылымдарының докторы, профессор; Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ ғылыми жұмыс және инновациялық қызмет бойынша проректоры; **Исхан Б.Ж.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Қазақ филологиясы кафедрасының меңгерушісі; **Аққожина Б.Қ.** – филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Қазақ филологиясы кафедрасының доценті; **Оданова С.А.** – филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Қазақ филологиясы кафедрасының доценті; **Нұрмышева Ш.А.** – филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Қазақ филологиясы кафедрасының доценті; **Сұлтанова Б.М.** – филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Қазақ филологиясы кафедрасының доценті; **Тұңғатова Ғ.Ж.** – Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы; **Хамимульдинова Л.Ж.** – Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы.

Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері: Профессор Б.Қ. Қалиевтің 80 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция. материалдары: – Алматы: Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ баспасы, 2019. - 432 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.

Актуальные проблемы казахского языкознания: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию профессора Б.К. Калиева: – Алматы: издательство КазУМОиМЯ имени Абылай хана, 2019. - 432 с. – на казахском, русском, английском языках.

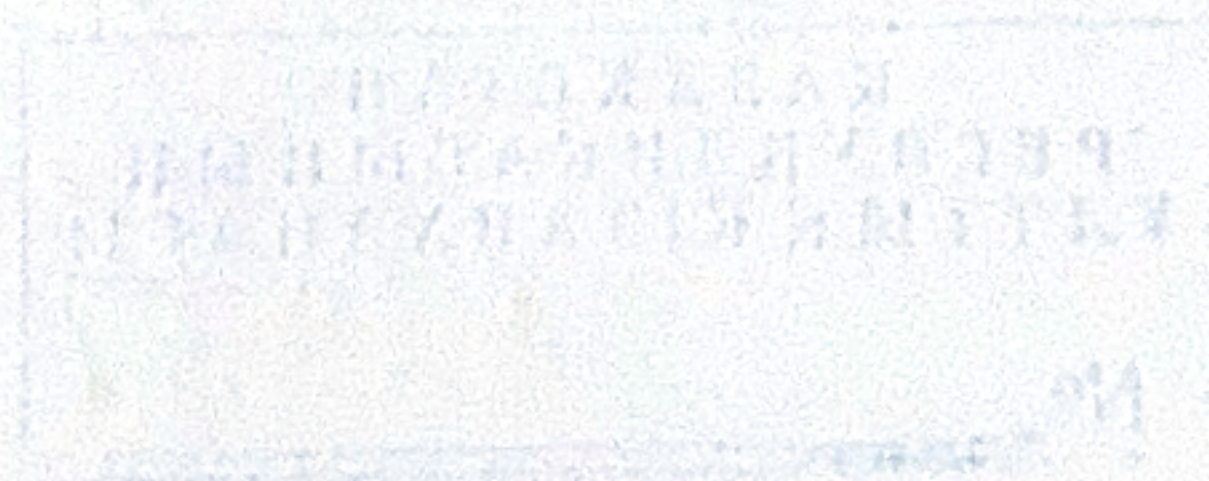
Topical problems of Kazakh linguistics: proceedings of the international scientific practical conference, dedicated to the 80th anniversary of the professor B.K. Kaliyev: - Almaty, publishing house of Ablai khan KazUIR&WL, 2019. - 432 p. – in Kazakh, Russian, English.

ISBN 978-601-270-346-7

Жинақ ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері, ҚР Білім беру ісінің үздігі, ҚР Жоғары мектебі ҰҒА-ның корреспондент-мүшесі, ф.ғ.д., профессор Қалиев Байынқол Қалиұлының 80 жылдық мерейтойына орай өткізілген «Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары бойынша құрастырылды.

Жинақ ЖОО студенттеріне, магистранттарына, докторанттарына және жалпы ғылыми көпшілікке арналған.

ISBN 978-601-270-346-7

ӘӨЖ 811.512.122
КБЖ 81.2 Қаз-3

© Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, 2019 ж.

терілген қаріптер ыдырап кетіп, еңбек босқа кетеді. Екіншіден, латынша терілген кітапты жәй қағазша бүктей салса, бетіне-беті сәйкес келіп орнына түсе қалады, ал арабша терілген олай бүктеуге келмейді. Үшіншіден, сол кездегі қазақ кассасында 178 ұя бар болған екен, ал латын әліпбиін алса, қазақ кассасында 48 ұя болады екен. Бұл жерде Қазанғапұлы түзетілмеген араб әрпінің кассасында 24-25 ұя ғана болады» [7] деп жазады. Кеңейтілген есепте Латыншылдың бірі: «арабшылдар араб әліппесінің жыртылған жерін жамай тұрмақшы. Жамауға инесі мен жібі табылу, табылмасы екі талай. Өйткені, инесі мен жібі бізден мол түрік, үндістан, ноғай сықылды халықтар араб әліппесін жамай, даралап 20 жылдан бері әлі іске асыра алмай келеді» [8] дейді. Н. Төрекүлұлы мен Қазанғапұлы сөзінен кейін, автор латынға қосылғанын айтып, латын іске асатынына сенім білдіреді.

1929 жылғы 24-қаңтардағы қаулыдан кейін жаңа әліпбиге көшу жөніндегі жұмысты бір ізге салу мақсатында партия қызметкерлер А. Байділдин, К. Тоқтабаев, Ғ. Тоғжанов секілді азаматтар топ құрды. Өлкелік партия комитетінің «Жаңа әліпті қолданбағандар үкімет әліпбиін аяққа басқандар деп табылып, жауапқа тартылсын, оны бақылау прокуратурға тапсырылсын» деген қаулысы мәселені шұғыл өзгерті.

Осы тегеурінді дүмпуден кейін барлық газеттерде латын әліппесінен сабақтар ұйымдастырылды. Мекемелерде, ұйымдарда, оқу орындарда үйірмелер құрылды.

Әрбір баспахана үш баспа табаққа жететін латын әрпімен жабдықталды. Латын әліпбиі 1929 жылдан бастап 10 жыл қолданыста болып, 1940 жылы ығыстырылды.

Кеңестік орыс графикасына көшу мәселесі шұғыл түрде 1939 жылдың 20-желтоқсаны мен 1940 жылдың 15-қаңтары аралығында шешілді. Осы аралықта Қазақстан Республикасының барлық аудандарында, облыстарында, ірі ұйымдарда латын қарпінен орыс таңбаларына көшіру жөнінде партия, комсомол, кәсіподақ ұйымдарының активтері өткізілді. Оны ұйымдастыруға орталықтан арнаулы өкілдер жіберілді. 1939 жылдың 4-қарашасында Қазақ КССР Халық комиссарлар кеңесі «латындандырылған қазақ жазбасын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» Халық комиссариаты кеңесінің орынбасары И. Шәріповтың баяндамасы талқыланды. Сөйтіп, 7 адамның талқылауымен бас-аяғы 5-6 сағаттың ішінде заң қабылдады.

Әдебиет

1. Байділдин Ә. Біздің жобамыз //Еңбекші қазақ. – 1924. – 13 маусым.
2. Байтұрсынов А. Баспа қаріптерді түзету мәселесі //Ақ жол. –1924. – 26 тамыз
3. Елдес Омаров. Қазақша жазу жәйі //Еңбекші қазақ. – 1924. – 24 шілде
4. Мұрзаұлы М. Латын белгілерін алу жайынан қосымша //Еңбекші қазақ. – 1924.
5. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 148 б.
6. Мұрзаұлы М. Латын белгілерін алу жайынан қосымша //Еңбекші қазақ. – 1924.
7. Латыншылдың бірі. Қазақ білімділер съезінде латын қарпі //Еңбекші қазақ. – 1924.
8. Төрекүлұлы Н. Тағы да жаңа әліпби туралы //Еңбекші қазақ. – 1927. – 21 ақпан.

ӘӨЖ 811.512.122(09):003.335

1929-1940 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ

Кушербаев Б.Т.,

«Филология: қазақ филологиясы» мамандығының магистранты.

Мұқатай К.,

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының магистранты.

С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен, Қазақстан

e-mail: aigul_aset@mail.ru

Аннотация: В статье представлены исторические, политические мотивы перехода казахской письменности от арабской к латинской графике. Дается обзор представленных проектов алфавита на основе латинской графики. Рассматриваются основные орфографические правила и буквенная система казахской письменности, основанные на латинской графике 1929-1940 гг.

Ключевые слова: язык, письмо, алфавит, письмо, латинский, арабский, графика, символ, орфография, фонема.

Annotation: The article presents the historical, political motives of the transition of the Kazakh script from Arabic to Latin script. An overview of the drafts of the alphabet based on the Latin alphabet is given. The main spelling, rules and the literal system of the Kazakh script, based on the Latin script of 1929-1940, are considered.

Keywords: language, letter, alphabet, letter, latin, arabic, graphics, symbol, spelling, phoneme.

Қазақ графикасы - қоғамдағы түрлі тарихи-әлеуметтік өзгерістерге сәйкес бірнеше жазу нұсқаларына (араб, латын, кирилл жазулары) бағындырылған қазақтың дыбыстық жазуы. Қазақ тілінің жазу тарихында әліпби жүйесі бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, ұлттық әліпби деңгейіне жеткен. Осы мақаламызда тілші ғалымдар Қ.Күдеринова, С.О.Смағұлова, А.Фазылжанова т.б. еңбектері негізінде 1929-1940 жылдар аралығында латын графикасына негізделген қазақ жазуының тарихи-лингвистикалық мәнін ашу мақсатын көздедік.

Бірнеше ғасыр бойы қазақ халқы араб графикасына негізделген әліпби жүйесін пайдаланып келген қазақ елі 1929-1940 жылдар аралығында латын графикасына негізделген қазақ жазуы жүйесін қолданды.

Кеңестер Одағында араб жазуын пайдаланып жүрген халықтар 1920 жылдары біртіндеп латын әрпіне көшуді қолға ала бастады. 1926 жылы 26 ақпанда Бакуде ашылған I Жалпыодақтық түркітану съезіне Қазақстан мен Орталық Азияның, Солтүстік Кавказдың, Сібірдің, Якутияның, Татарстанның ғылыми және қоғамдық ұйымдарының атынан 111 өкіл, сондай-ақ арнайы шақырту бойынша Германиядан, Австриядан, Ираннан, Түркиядан, Венгриядан, КСРО және Украина ғылым академияларынан, Шығыстану ғылыми ассоциациясынан келген 20 ғалым қатынасты. Съездің жұмысына тіл мамандарымен қатар, партия және кеңес органдарының, өнер, әдебиет, ағарту ісі мен білім беру саласының қызметкерлері белсене араласты. Бұл құрылтайға Қазақстаннан Е.Омаров, Б.Сүлеев, Т.Шонанұлы, Ә.Байсейітов, Н.Төреқұлов, А.Байтұрсынов қатысты. Съездің күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелердің бастысы – түркі тілдес халықтардың жазуларын латын графикасына көшіру мүмкіндігін қарастыру еді. Бұл мәселе төңірегінде делегаттар арасында қызу пікірталастар орын алды. Съезде қазақ және татар зиялы қауым өкілдері бірлесе отырып, түркітілдес халықтарға латын қарпіне көшудің және ортақ әліпбидің енгізудің қажеті жоқ деген ұстанымда болды. Жиында қазақ «латыншылары» мен «арабшылары», ең алдымен Н.Төреқұлов пен А.Байтұрсынов арасындағы талас-тартыс өз жалғасын тапты [1, 127].

Бүкілодақтық құрылтайда сөйлегендердің дені латын жазуының техникалық артықшылығын, бас әріптің қызметін, қолға ыңғайлығын, көздің көруі, араб жазуының кемшілігін, әріптердің танылмауын, бас әріптің жоқтығын, баспада қиындық тудыратынын, оңнан солға қарай жазылуын, реформаланған араб жазуының түпнұсқасынан ауытқуын сөз етеді. Жазу, емле мәселелері бойынша Н.Яковлев, Л.Жирков араб жазуының қызметінің азайғандығын, жаңа тілдерді меңгеру үшін, жаңа прогресс, техника үшін латын графикасының керектігін айтса, Л.Щерба әр халық өз тұрғысынан шешім қабылдауын дұрыс көріп, бейтарап ұстанымда болды. Араб графикасын қолдағандарға психологиялық шабуыл жиі жасалды (кекетіп, даурығып, отырғандар күліп, тыңдамауға тырысты), керісінші латын графикасын жақтаушыларға қошемет білдіріп, қол шапалақтады. А.Байтұрсынұлы төл жазудың аяқсыз жетілмей қалғанына басқа елдің жауап беруі дұрыс еместігін, әр халықтың өз жазуының деңгейі мен жолы бар екендігін атап айтты. Орыс графикасын пайдаланып келген халықтардың латынға көшуіне күмәнмен қарады. А.Байтұрсынұлынан басқа да сөз сөйлеген Ғ.Шараф, Ғ.Алпаровтар әзірбайжан халқы латын графикасының түгелдей әріп, таңбаларын қолданып отырмағандығын, 47-56 %-ын ғана пайдаланып жүргендігін айтып, ол дегеніміз латын жазуы емес, өзгертілген латын жазуы, бұл жазудың ғұмыры қысқа болатындығын алға тартты. Қазақ және Татар республикасы өкілдерінің қарсылығына қарамастан, съезге қатынасқан 131 делегаттың ішінен 101-і жаңа емлені қабылдау қажет деп дауыс берді. Дегенмен, съезд қабылдаған қарарда «жекелеген түркі-татар республикалары мен облыстарында жаңа емлені енгізу және бұл шараны жүзеге асыру жолдары әрбір халықтың және республиканың өз ісі» деп танылатындығы жайлы айтылды.

Латын графикасын қабылдайтын түркі тілдеріне ортақ емле-ережелер де осы құрылтай қарарында бекітіліп қабылданды. Олар:

- орыс графикасының әріптерін алмау,
- бірдей дыбыстарға әріп алмау,

- диакритикалық таңба алмау,
- созылыңқы дауыссыздарды белгілемей,
- қосар әріп алмау,
- жіңішке дауыстыға таңба алмау,
- дұрыс айту нормасын қалыптастыру,
- морфологиялық принципті ярпақ-япрақ, торпақ-топрақ деген сияқты сөздердің әдеби вариантын табу үшін пайдалану,
- кірме сөздерді түпнұсқа тілдегі айтылуы бойынша алу (волкан, вулкан емес),
- кірме сөздерді айтылуы бойынша игеру (орыстар буын жазуы бойынша игерген еді, енді айтылуы бойынша игереді),
- кірме сөздерді үндесім заңына бағындыру,
- кірме сөздер үшін әріп алмау (мысалы, орыс тілінде г, h, ө, ь болмағандықтан Heine – Гейне, Ньго – Гюго болып жазылдады),
- халықаралық сөздердің соңындағы дауыстыны қысқарту: вакансия -ваксанс, пианино - пианин, фортепиано - фортепиан,
- кірме сөздерде о әрпі тұрса, [o] дыбысы етіп айту[2].

Бакуде съезд аяқталғаннан кейін Қазақстанда латын қарпіне өту мәселесін баспасөзде талқылау қайта жанданды. Бұл талқылауға қазақ қайраткерлерімен қоса орыс тілді қызметкерлер де тартыла бастады. Орталық баспасөзде тіл және латын әліпбиі мәселесі жөнінде Н.Феоктистовтың, П.Михеевтің және тағы басқалардың мақалалары жарық көрді. Латындандыру мәселесінде кенже қалып қойған Қазақстанда 1926 жылы «Қазақ латын әліпбиінің қоғамы» құрылып, оның басшылығына Т.Шонанов тағайындалды. Соған қарамастан латын қарпіне өту ісінде айтарлықтай ілгерілеу байқалмады. А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Е.Омаров жетекшілігендегі «арабшылар» тобы бұрынғысынша араб графикасының негізіндегі қазақ әліпбиін қорғап, баспасөз беттерінде латын қарпіне өтудің қажетсіздігін дәлелдеуді жалғастырды. Бұл уақытта Орталықта жауапты қызметтерде болған қазақ қайраткерлері латын графикасының негізіндегі жаңа түркі әліпбиіне көшу ісіне бел шеше араласады. Олардың қатарында Н.Төреқұловпен қатар, С.Асфендияров, Т.Рысқұлов, кейіннен Ә.Досов болды.

1926 жылы 12-24 сәуір аралығында шақырылған КСРО Орталық Атқару Комитетінің II сессиясына қатынасу үшін келген ұлт аймақтарының өкілдерімен ұлт және тіл мәселесі бойынша арнайы кеңес өткізді. Бұл кеңесте түркі халықтарының жаңа емлеге көшіруге жауапты болатын орталық қоғам (органды) құру қажеттілігі мойындалып, тиісті шешім шығару үшін қосымша арнайы жиын ұйымдастыру көзделді [3,40].

1927 жылдың қыс және көктем айларында қоғамның ұйымдастыруымен қазақ студенттері білім алып жатқан Мәскеу, Ташкент, Қазан, Саратов және басқа да қалаларда латын әліпбиіне көшу жөнінде арнайы жиындар өтіп, түсіндірме және үгіт-насихат жұмыстары жүргізілді. 1927 жылы мамырда Орталықта жүрген қазақ қайраткерлері тарапынан қолдауға ие болған Т.Шонанов пен Ә.Байдилдиннің жетекшілігіндегі «Жаңа әліппешілер қоғамы» республика үкіметінің атына арнайы баяндама құрастырып, оған қоса болашақ қоғамның жарғы жобасын, мүшелікке үміткерлердің тізімін де тіркеп жолдайды. Баяндамада қазақ «латыншылары» үкіметтен және тиісті мемлекеттік органдардан жаңа латын әліпбиі мәселесіне қатысты шешімді шұғыл түрде қабылдауды сұрайды. Осыған орай, қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген газеттерде латын графикасының негізіндегі жаңа қазақ әліпбиін насихаттау мақалалары жарық көре бастап, оларда араб жазуының кемшіліктері және латын әліпбиінің артықшылықтары негізделіп көрсетілді.

1928 жылдары «Еңбекші қазақ», «Лениншіл жас», «Тілші» газеттерінде латын әліпбиінің жобасы, сол графикамен басылған тақырыптар жариялана бастады. Алғаш жарияланған әліпби жобасында 24 әріп, 1 дәйекше болды (яғни төте жазудың жүйесінен ажырамады). Олар: а, б, с, d, e, h, g, j, i, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, y, z және «(Тілші, 17.09.27). Осында берілген h - «ғ» - фонемасын таңбалады. Кейінгі бір жобада (Лениншіл жас, 30.11.28) «ғ» - q; «ы», «і» - ь етіп берген. Z таңбасы сызықсыз жазылып, дәйекшені ^ таңбасымен ауыстырған. 1927 жылдың 4 сәуірінде Мәскеуде болған Қазақстандық студент жастардың жиналысында Н.Төреқұлов баяндама жасап, жазуды ауыстыруға тым ерте, әлі он жылдай уақыт керектігін айтқанымен өзінің авторлық әліпби жобасын жасап ұсынады. Н.Төреқұловтың әліпбиінде 28 әріп, 1 дәйекше болды: «а»-а, «е»-е, «і»-ы, і, «о»-о, ө, «и»-ұ, ү, «р»-п, «в»-б, «т»-м, «ф»-ф, «w»-у, «t»-т, «р»-ғ, «d»-д, «s»-с, «z»-з, «с»-ш, «j»-ж, «п»-н, «l»-л, «г»-р, «у»-й, «k»-к, «g»-г, «q»-қ, «w»-у, «t»-т, «р»-ғ, «d»-д, «s»-с, «z»-з, «с»-ш, «j»-ж, «п»-н, «l»-л, «г»-р, «у»-й, «k»-к, «g»-г, «q»-қ.

«х»-х, «һ»-һ, «ң»-ң, «ә»-ә, «'»-'. Әліпбиде ф, х, һ, к, г, к, г дыбыстарының әрпі бар. Ал ә фонемасы басқа дауыстылардан бөлек, латын графикасында жоқ таңбамен белгіленеді, яғни 1926 жылғы құрылтай қаулысына сәйкес емес ә, р, ң таңбаларын жасайды.

Н.Төрекұловтан кейін Х.Досмұхамедұлы өзінің латын әліпбиінің жобасын құрады. Х.Досмұхамедұлының әліпбиінде 14 әріп латын графикасына сәйкес алынған да, апостроф (') пен дәйекше ауыстырылды: а, b, d, e, g, i, j, k, l, m, n, o, p, r, s, sh (ш), t, u, y, z, k', h, ch(ш), tsh(ч), f, k, g', n'. Әліпбиде ч, ф, ц, щ сияқты орыс тілі дыбыстарына таңба беріліп, к, г, ң фонемалары к', g', n' арқылы таңбаланды [3, 42].

Жалпы Орта Азия түркі халықтарында, соның ішінде татарлар мен қазақ жерінде латын жазуына көшу тегістей қолдау таппады. Бұл үдіріс өте жай, баяу өрбіді. Осыған орай Қазанда 1928 жылы желтоқсанда жаңа түркі әліпбиінің бүкілодақтық пленумы шақырылды. Қазақстанның атынан О.Жандосов, Нұрмақов, Асфендияров, Тоғжанов, Т.Рысқұлов сынды зиялы қауым өкілдері қатысты. Бүкілодақтық пленумда көтерілген мәселелердің көпшілігі латын графикасына көшудің баяулығы, бас әріп мәселесі, емле қағидаттары, фонетикалық және морфологиялық ұстанымдарды қатар ұстау, әзірбайжан жазуы қабылдаған әліпби негізінде өзге халықтар әліпбиін бірдейлестіру сынды сұрақтар төңірегінде болды. Қазақстандық О.Жандосов біздің еліміз латын әліпбиіне көшуді кешіктіріп отырғанымен, бірлестіру жағынан әзірбайжандықтардан алда тұрғанын айтып, әліпбиді бірлестіру негізіне бір жазуды алу бұрыс екенін, әр халықтың өз жазуының дұрыстығын дәлелдеп сөзін қортындылайды [4, 121].

1928 жылы 19 желтоқсанда «Жаңа қазақ әліпбиін енгізу туралы заң» қабылданып, латын графикасының негізінде құрылған жаңа әліпбиді мемлекеттік әліпби ретінде жариялайды. Бұл заң Қазақстанда латын әліпбиін жаппай енгізу науқанына жол ашқан болатын. Көп ұзамай, 1929 жылы тамызда «КСРО араб жазуы халықтарының жаңа латындандырылған әліпбиі туралы» қаулыға қол қойылып, бүкіл Одақ көлемінде жаңа әліпбиге өтудің негізін қалады. Осы қаулыға сәйкес түркі тілдес халықтар жаңа әліпбиге қысқа мерзімде, дәлірек айтқанда 1-2 жыл ішінде толықтай көшулері тиіс еді. Бүкілодақтық маңызы бар мемлекеттік мекемелер мен ұйымдар араб жазуындағы басылымдарды тоқтатып, латын қарпін қолдануға міндеттелінді. 1929 жылы Қазақстанда барлық оқулықтар мен методикалық құралдар тек жаңа әліпбиде ғана басылып шығатын болды. 1930 жылдың қазанынан бастап араб әліпбиінде қандайда бір басылымдарды шығару толықтай тоқтатылды.

1929 жылы қазақ жазуының латын графикасына түпкілікті ауыстырылғаны туралы хабар беретін әліпби бекітілді. Жаңа әліпби 29 әріптен құрастырылды: а (а), ә (ә), ь (ы), о (о), u (ұ), е (е), і (і), ө (ө), у (у), р (р), т (т), к (к), q (қ), s (с), ш (ш), в (в), d (д), g (г), Ғ (ғ), z (з), ж (ж), h (h), m (м), n (н), ң (ң), v (у), l (л), r (р), j (й). Бұл әліпбиде бас әріптің таңбасы болмады. 1930 жылдың ортасына дейін бас әріптің жазылуы: oң tystik qazaqstan, ala tau (Оңтүстік, Алатау) болса, 1930 жылғы қаулыдан кейін Оң Tystik - Оң түстік, Ala Tau-Ala tau деп жазылды.

Әліпбиде қазақ тілінің өзіне тән 9 дауысты және 20 дауыссыз фонема болды. Қазақтың төл к, г, к, г дыбыстарының жеке таңбасы болды, ь - ы таңбасы орыс әліпбиінен алынып, оґ-ғ, җ-ж, ң-ң таңбалары болды. Одағайларда ғана қолданылатын шығыстың кірме сөздерінде қолданылатын һ - һ дыбысының әрпін енгізді. Әліпбиде осыдан басқа кірме сөздерде кездесетін әріп қатары болмады.

Э әрпі бар сөздер экран – ekran, эксперимент – eksperiment, элемент – element, электр – elektir, экономика – ekonomijke, экватор – ekvator, коэффициент – koepijsijent деп берілді.

Орыс тіліндегі Я дыбысының жазылуы Е берілді: физиология – pizijologije+ler (пизийология), фамилия – рәmelije+ler (пәмелійелер).

В дыбысы Б арқылы: волость – болыс, валюта – балута, вариант – бариант, выставка – быстапке, варваризм – барбаризм, взвод – ызбот. Москва – мәскеу, самовар – самаурын, завод – зауыт. коллектив – көлектіп, кооператив – көператіп, выставка – быстапка, негатив – негати́п деп жазылды.

Ф дыбысының жазылуы П дыбысына алмастырылды: фаза – paза, факт – раkt, философия – rijlosorija, фонд – ронд, фабрика – рәvirig. Кей жағдайда сөздің басында К, Қ әріптеріне алмастырып игерген: Федор – Қодар, фуфайка – күпәйке.

Ё дыбысының жазылуы И+О қосындысы арқылы берілді: iolka, zaion. Ё дыбысы Е дыбысынан басқа дауыссыз дыбыстан соң келсе, Ө әрпімен берілген: aktör, mantör, pulemöt, katöl, pölөmkin, vudөнnі т. б.

Орыс тіліндегі Ц дыбысының жазылуы С әрпіне алмастырылды: центр – sentir, цивилизация –

sivijljzatsija, центнер – sentiner, кейде ТС арқылы берілді: Жрец – čirets, кварц – kvarts. Сонымен қатар Ч, Щ дыбыстарының жазылуы қазақ тілінде Ш әрпіне алмасты: чертеж – certeç (шертеж), участка – yvcaske (үүшаске), щетка – setke (шөтке) [1, 130].

Басқа елдермен салыстырғанда Қазақстанда тарихи себептердің салдарынан латындандыру үдерісі кеш басталғанымен де, 1927-1930 жылдары жүргізілген ауқымды іс-шаралар негізінде латын әліпбиі мемлекеттік мәртебеге ие болып, жаңа графикада ұлттық баспасөз бен оқу құралдары жарыққа шығарылып, барлық оқу орындарында оқыту латын графикасының негізінде жүргізілді, мемлекеттік мекемелер мен ұйымдарда іс жүргізу де латын әліпбиіне толықтай көшті. Жаңа әліпбиге көшу үдерісіне қазақтың белді әрі танымал мемлекет және қоғам қайраткерлері, ғалымдары мен тілтанушылары, мәдениет және өнер, білім және ағарту салаларының қызметкерлері араласып, оны жүзеге асыруға өз үлестерін қосты. Елімізде латын әліпбиін жаппай енгізу және латын графикасындағы әліпбиді жетілдіру, оның орфографиясын, жазу емлесін қалыптастыру, терминологиясын жасап шығару бірнеше жыл бойы қатар жүрді. 32 әріптен құралған қазақ латын әліпбиінің соңғы нұсқасы Қазақ КСР-нің Орталық Атқару Комитетімен және Халық Комиссарлар Кеңесімен тек 1938 жылы ғана қабылданды. Дегенмен, екі жылдан кейін 1940 жылы латын графикасындағы әліпбиді кириллицаның негізінде жасалынған жаңа әліпби алмастырды. Қорытындылай келе, КСРО халықтарының жазу жүйесін қалыптастыруда ерекше кезең болып есептелінетін латын әріпіне көшу ісінің мәдени әрі әлеуметтік өмірімізде әжептәуір рөл атқарғандығын айта кеткен жөн. Бұл жазу, ең алдымен, әлеуметтік прогресті жетілдіре түсудің таптырмас құралына айналды. Тағы бір үлкен пайдасы өзара туыстас тілдерде жарияланған көптеген көркем әдебиеттер мен материалдар қолжетімді, танысуға оңай, оқуға жеңіл болды.

Әдебиет

1. Күдеринова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері.- Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2010.- 380 бет.
2. <https://e-history.kz/kz/contents/view/6813>© e-history.kz
3. Исаев М.И. Языковое строительство в СССР (процессы создания письменности народов СССР). – М.: Наука, 1979. – 350 с.
4. Смағұлова С.О. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы латын әліпбиіне көшу мәселесі тарихынан // Отан тарихы. – 2007. – № 1. – 121 б.